

ТИПОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЛЕПСИСУ В КОНТЕКСТІ НАРАТОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ ЧАСУ

У статті проаналізовано теоретичні погляди на пролепсис українських та зарубіжних нараторів. Досліджено й узагальнено наявні типології пролепсису як специфічного різновиду часової організації художнього твору, запропоновано власні критерії для розмежування типів пролепсису.

Ключові слова: часова організація твору, анахронія, пролепсис, антиципація.

Однією з ознак художньої оповіді є розгортання подій у часі в певному порядку, при цьому наратор може порушувати хронологію залежно від авторської інтенції. Проблема невідповідності між порядком наративу й порядком нарації привертала увагу багатьох дослідників (Ж. Женетта, Т. Бріджмен, Д. Лихачова, М. Каррі та ін.; в українському літературознавстві – І. Качуровського, Л. Мацевко-Бекерської, Г. Максименко, А. Меншій, І. Набитовича та ін.), проте наразі в науковому дискурсі немає усталених критеріїв для розмежування різновидів анахронії, і, відповідно, відсутня загальноприйнята класифікація пролепсису, що й зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті – проаналізувати й узагальнити наявні теорії пролепсису в художньому творі.

Реальний час, об'єктивно даний, на думку Д. Лихачова, слід відрізнити від часу художнього. Специфіка фікційного часу полягає в тому, що «автор може зобразити короткий або довгий проміжок часу, може змусити час протікати повільно або швидко, може зобразити його таким, що протікає безперервно або уривчасто, послідовно або непослідовно (з поверненням назад, із «забіганням» уперед тощо). Він може зобразити час твору в тісному зв'язку з історичним часом або у відриві від нього – замкнутим у собі; може зображати минуле, сьогодення й майбутнє в різних поєднаннях» [4, с. 211].

У класичній естетиці час виступає як категорія, що дає змогу розрізняти типи мистецтва. На відміну від візуальних, словесне мистецтво (поезія й проза) триває в часі. Зокрема, наративи, що розуміються як послідовність подій, розрізняються за їх темпоральністю. Дебати про час, що загалом відбуваються на межі перетину різних галузей, у свою чергу, впливали, на теорію оповіді. На думку деяких теоретиків (Б. В. Томашевський, Ц. Тодоров), час є необхідною умовою наративу, його використовують для розмежування наративних і ненаративних текстів. Крім того, час розуміють не тільки у вимірі тексту, а і як ментальний конструкт читача. Аспекти часу відіграють вирішальну роль у когнітивних нараторологічних концепціях. Наприклад, концепція Р. Стенберга базується на

взаємодії між представленим у тексті й комунікативним часом, що зумовлює «три універсальні наративні ефекти – проспекцію, ретроспекцію та усвідомлення (recognition)», іншими словами, «саспенс, зацікавлення (curiosity) і раптовість (surprise)» [15]. З іншого боку, Д. Герман у своїй когнітивній теорії підкреслює, що «нарративні репрезентації підштовхують інтерпретаторів до висновків про структурований плин часу певних подій» [12, с. 92].

У класичній нараторології аспект темпоральності системно викладений у доробку Ж. Женетта. У «Наративному дискурсі» Ж. Женетт присвячує часові три розділи: «Порядок», «Тривалість» і «Повторюваність». Науковець вивчає відношення між часом історії і (псевдо)часом оповіді відповідно до трьох основних аспектів оповіді: «відношення між тимчасовим порядком проходження подій у дієгезисі і псевдочасовим порядком їх розташування в оповіді, які становлять предмет першого розділу; відношення між змінною тривалістю цих подій, або дієгетичних сегментів, і псевдотривалістю (фактично – довжиною тексту) їх подачі в оповіді, тобто відношення темпу оповіді, що становлять предмет другого розділу; нарешті, відношення повторюваності, тобто <...> відношення між щільністю повторів подій в історії і в оповіді» [2, с. 72]. Різні форми невідповідностей між порядком історії та порядком оповіді Ж. Женетт називає анахроніями. Найпоширеніші форми анахроній – це ретроспекція й антиципація.

Слід зазначити, що проблема передумовного знання цікавила філософів ще за часів античності. Епікурейці й стоїки використовували категорію $\tau\rho\acute{o}\lambda\eta\psi\iota\varsigma$ (пролепсис), котру Цицерон наводить як синонім до введеного ним поняття *anticipatio* (антиципація). В обох випадках слово мало значення передумови, наперед відомого знання, передбачення подій, що й закріпилося в сучасній психології з тим самим значенням. Оцінку значення епікурівського терміна *prolepsis* наводить І. Кант, наголошуючи на здатності антиципіювати (тобто передбачати) і пов'язуючи його з «будь-яким знанням, за допомогою якого можна аргіогі пізнати і визначити що-небудь, що належить до сфери емпіричного знання» [1, с. 59].

У 1880 р. термін «антиципація» був введений у науковий обіг психологом В. Вундтом, який розумів під ним здатність людини уявити собі

можливий результат дії до її здійснення. Ж. Женетт, намагаючись уникнути асоціації із психологією, замість термінів “антиципація” й “ретроспекція” використовує терміни “пролепсис” (нарративний прийом, що полягає у випереджальній розповіді про якусь пізнішу подію) та “аналепсис” (будь-яке згадування заднім числом події, що передувала тій точці історії, де ми знаходимося) [2, с. 76]. У свою чергу, пролепсис (котрий, на думку дослідника, трапляється рідше, оскільки не узгоджується з потребою створювати напружене читацьке очікування) також неоднорідний за своєю структурою. За ознакою повторюваності Ж. Женетт диференціює випереджальні елементи зображення за рівнем їх розпізнавання в тексті: “анонси”, що виконують функцію нагадування, і “зачатки” – “прості заготовки без антиципації (хоча б у вигляді натяку), який тільки в подальшому набувають значущості й пов’язані із суто класичним мистецтвом “підготовки” [2, с. 108]. При цьому зачаток – своєрідний тип пролепсису, оскільки “є не що інше, як “незначущий паросток” (вслів Ролана Барта. – О. В.), непомітний для читача, значущість якого як паростка з’ясується лише пізніше ретроспективним чином” [2, с. 109]. Як зазначає Л. Мацевко-Бекерська, спираючись на методологію Ж. Женетта, зачатки “активізують “нарративну компетентність” читача, апелюють до його тісного вживання в текст і мають на меті викликати реакцію, що задалегідь була визначена” [7, с. 393].

Ж. Женетт також поділяє пролепсиси за їх тривалістю на часткові й повні, які, в свою чергу, можуть бути внутрішніми (поширюються в часі історії до розв’язки) і зовнішніми (поширюються до власне нарративного моменту) [2, с. 110]. Зовнішній пролепсис – такий, уся тривалість якого залишається поза тривалістю первинної оповіді. Часова сфера внутрішнього пролепсису включена в часову сферу первинної оповіді, “нерідко вносить надлишковість і вступає в конфлікт із плином останньої” [2, с. 86].

З погляду нарративного змісту, Ж. Женетт розмежовує гетеродієгетичні (стосуються іншої лінії історії) і гомодієгетичні (стосуються тієї самої лінії розвитку, що й первинна оповідь) пролепсиси [2, с. 86].

Аналепсис, як зазначає Кен Айрленд в “Енциклопедії нарративної теорії” (2005), може набувати двох основних форм: гомодієгетичний аналепсис – створює стрибок у часі до послідовності подій, пов’язаних із тим самим персонажем і сюжетом; гетеродієгетичний аналепсис – переходить на інші сюжетні лінії. Рідше, ніж аналепсис, трапляється його “полярний близнюк” пролепсис, або “флешфорвард” (не дуже вдалий, на думку автора, термін, оскільки викликає скоріше кінематографічні асоціації). Натяки на майбутні події можуть бути в межах (внутрішні), у часових рамках твору (зовнішні), або квазіпролептичні (за Принсом, “гіпотетичний нарратив”), коли наратор або персонаж уяв-

ляють можливе майбутнє, яке в подальшому тексті не актуалізується [13]. На рідкісний характер пролепсису в сучасній літературі вказує й Моніка Флудернік, зазначаючи, що цей прийом більш характерний для романів XIX ст. [11, с. 35].

Манфред Ян у праці “Narratology: A Guide to the Theory of Narrative” (2005) класифікує пролепсис за тим, чи відбудеться передбачувана подія, на два види: об’єктивний (очікуване станеться насправді) і суб’єктивний (бачення персонажем імовірного майбутнього) [14].

Пролепсис, як вважає нараторолог Т. Бріджмен, незаслужено обділений увагою дослідників, на відміну від аналепсису. Своєю статтею “Думаючи про майбутнє: когнітивний підхід до пролепсису” Т. Бріджмен спробувала виправити цей дисбаланс. Дослідниця також користується термінами Ж. Женетта “анонс” і “зачаток”, розглядаючи питання, що виникають у зв’язку з певним типом пролепсису. Анонси, на думку Т. Бріджмен, являють собою цікавий випадок пролепсису з погляду читача, оскільки вимагають побудови мінімальної й зазвичай неповної ментальної репрезентації, яку читач повинен тримати в пам’яті та бути готовий згадати на пізнішому етапі під час читання [9].

Марк Каррі у праці “About Time. Narrative, Fiction and the Philosophy of Time” (2007) пропонує власну класифікацію пролепсису:

пролепсис 1 – нараторологічний пролепсис, форма антиципації, що має місце під час оповідуваного. Це передбачення (або флешфорвард) майбутніх подій у всесвіті нараторованих подій;

пролепсис 2 є структурним пролепсисом, формою антиципації, що перебуває у проміжку між часом наратора і часом оповідуваного. Ці відношення характерні для напруженої класичної нарації;

пролепсис 3 – риторичний пролепсис, що має місце між часом наратора й часом читача [10, с. 31].

В українському літературознавстві пролепсис (антиципація) є недостатньо дослідженим явищем. Так, Г. Максименко проаналізувала цей феномен у нарративній структурі історичної прози В. Малика, Л. Мацевко-Бекерська розглянула анахронію в романі Ю. Ґордера і в малій українській прозі XIX–XX ст. А. Меншій, досліджуючи творчість М. Коцюбинського, проаналізувала його оповідання в аспекті часової організації. І. Качуровському належить праця “Антиципація як архітектонічний засіб” (1983), на яку, у свою чергу, посилається І. Набитович у статті «Антиципаційна архітектоніка містичної новели Юрія Клена “Акація”». Як зазначає науковець, антиципація виявляється в місцевих передчуттях головної героїні, що реалізуються “в аллюзійних візіях, повтореннях у тих чи інших варіантах певних образів, міфологічних і казкових мотивах. Клімакс візійних подій знаходить свій відгук і в оніричних антиципаціях” [8, с. 126].

“Літературознавчий словник-довідник” за ред. Р. Гром’яка, Ю. Коваліва, В. Теремка по-

дає такі різновиди внутрішньотекстової антиципації: пряма (безпосередня), зворотна, контрастна, алюзійна [5, с. 49]. Однак у словниковій статті не зазначено критерії, за якими зроблено подібний поділ, а також не роз'яснено сутність різновидів. Частково термін “алюзійна антиципація” пояснює І. Качуровський: автор натякає, що має статися із персонажем, але не каже, що саме [3, с. 161].

Г. Максименко обрала як критерій диференціації пролепсису способі презентації в тексті інформації про майбутнє. Залежно від цього вона відокремлює резюмований пролепсис, психологізований пролепсис, кадровий пролепсис: “Резюмований пролепсис характеризується коротким, стислим відтворенням у художньому тексті романів подій, які мали місце в дієгезисі протягом значно більшого часового проміжку. Резюмований виклад майбутніх подій варіює від загальних натяків на непередбачувані персонажами події до стисло викладу низки історичних подій, цілого періоду в житті народу, нації” [6, с. 175]. Психологізований пролепсис дослідниця пояснює як “психологічний засіб передвіщування й попереднього усвідомлення майбутнього в наративному тлі. <...> Психологізовані пролепсиси, ґрунтуючись на засадах підсвідомого людини, оприявлені більшою мірою через оповідь персонажів і меншою через посередництво наратора, котрий подає відомості про психологічний стан персонажа, пов'язаний з підсвідомим відчуттям знання майбутніх подій” [6, с. 176–177]. Як приклад кадрового пролепсису Г. Максименко наводить віщий сон і кваліфікує його як “частину художнього наративу історії, де зображено певну сцену, картинку з майбутнього” [6, с. 176].

Висновки. За результатами аналізу англomовного й вітчизняного наукового дискурсу можна дійти висновку, що існує значна кількість досліджень, центрованих, в основному, навколо проблем визначення різного типу невідповідностей між порядком оповіді й порядком розповіді, а також спроб окреслити критерії для розподілу типів пролепсису залежно від їх функційного навантаження, видів наратора та наративу. Проте чітка й логічна класифікація типів пролепсису наразі відсутня. З огляду на це, на основі наведених вище теорій пропонуємо власну типологію пролепсису як наративного прийому:

- за наративним змістом: гомодієгетичний (інформація про майбутнє стосується того персонажа, який її отримує) і гетеродієгетичний пролепсис (стосується інших персонажів твору);
- за типом наратора, який надає інформацію: інтрадієгетичний, екстрадієгетичний;
- за реалізованістю передбачення: гіпотетичний пролепсис (не актуалізується в межах твору), завершений пролепсис (читач отримує інформацію про те, справдився пролепсис чи ні);

- за повнотою: пролепсис-анонс (наратор подає лише натяк на подальший розвиток подій), резюмований пролепсис (наводиться стислий виклад подій, що матимуть місце в майбутньому);
- за каналом рецепції, який, за задумом автора, має активізуватися при сприйнятті тексту читачем: аудіальний (наприклад, персонаж чує “голоси”), візуальний (візіонерство, сновидіння), вербальний пролепсис (пророцтва, прокляття тощо).

Не претендуючи на вичерпність, вважаємо, що зазначена класифікація дасть змогу з'ясувати специфіку впливу художньої оповіді на реципієнта й розглянути перебіг стадіального процесу антиципації читачем подій прозового твору.

Список використаної літератури

1. Габдуллин И. Становление предпосылочно-го контекста знания в античном теоретическом дискурсе / И. Габдуллин // Вестник ОГУ. – 2014. – № 3 (164). – С. 58–61.
2. Женетт Ж. Повествовательный дискурс / Ж. Женетт ; [пер. с фр.] // Фигуры : в 2 т. – Москва : Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – Т. 2. – 944 с.
3. Качуровський І. Штрихи до портрета великого майстра (Володимир Винниченко та його прозова творчість) / І. Качуровський // Променисті силуетки. – Київ : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 767 с.
4. Лихачев Д. С. Поэтика художественного времени / Д. С. Лихачев // Поэтика древнерусской литературы. – 3-е изд. – Москва : Наука, 1979. – 360 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. – Київ : Академія, 2007. – 752 с. – (Notabene).
6. Максименко Г. Явище пролепсису в наративній структурі історичних романів Володимира Малика / Г. Максименко // Літературознавчі обрії: праці молодих учених. – 2010. – Вип. 18. – С. 174–177.
7. Мацевко-Бекерська Л. Послідовність нарації та її часова перспектива в романі Юстейна Гордера “Замок в Піренеях” / Л. Мацевко-Бекерська // Наукові записки. Серія: Літературознавство / [за ред. М. Ткачука]. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – Вип. 31. – С. 385–397.
8. Набитович І. Антиципаційна архітектоніка містичної новели Юрія Клена “Акація” / І. Набитович // Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму : зб. наук. праць. – Дрогобич : Відродження, 2004. – С. 124–134.
9. Bridgeman T. Thinking Ahead: A Cognitive Approach to Prolepsis / T. Bridgeman // Narrative. – 2005. – Vol. 13. – № 2. – P. 125–159.
10. Currie M. About Time. Narrative, Fiction and the Philosophy of Time / M. Currie. – Edinburgh : University Press Ltd, 2007. – 165 p.
11. Fludernik M. An introduction to narratology / M. Fludernik. – London ; New York : Routledge, 2009. – 190 p.

12. Herman D. Basic elements of narrative / D. Herman. – London : Wiley-Blackwell, 2009. – 272 p.
13. Ireland K. Temporal ordering / K. Ireland // Encyclopedia of Narrative Theory / [ed. by D. Herman, M. Jahn and M.-L. Ryan]. – London ; New York : Routledge, 2005. – 718 p.
14. Jahn M. Narratology: A Guide to the Theory of Narrative [Електронний ресурс] / M. Jahn. – Режим доступу: <http://www.uni-koeln.de/~ame02/pppn.htm>
15. Scheffel M. Time [Electronic resource] / M. Scheffel, A. Weixler, L. Werner // The living handbook of narratology. – Mode of access: <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/time>.

Стаття надійшла до редакції 06.10.2014.

Вещикова Е. С. Типология литературного проlepsиса в контексте нарратологических теорий времени

В статье проанализированы теоретические взгляды на проlepsис украинских и зарубежных нарратологов. Исследованы и обобщены существующие типологии проlepsиса как специфической разновидности временной организации художественного произведения, предложены собственные критерии для разграничения типов проlepsиса.

Ключевые слова: временная организация произведения, анахрония, проlepsис, антиципация.

Veshchykova O. Typology of Literary Prolepsis in the Context of Narratological Theories of the Time

This article analyzes theoretical views on prolepsis of domestic and foreign narratologists. Existing typologies of prolepsis as a specific kind of temporal ordering of fiction are considered and generalized. The aspect of temporality in the Gérard Genette's achievements is analyzed. Various forms of inconsistencies between the order of history and order of narrative are called "anachrony" by Genette. The retrospection and the anticipation (prolepsis) are the most common forms of anachrony. G. Genette distinguishes prolepsis for partial and complete, internal and external, the advance notice and the advance mention. Ken Ireland's views on prolepsis were considered (he differentiates the internal, external, quasiproleptic prolepsis). Manfred Jahn classifies the prolepsis into two types (objective and subjective). Teresa Bridgeman also uses Genette's terms "the advance notice" and "the advance mention". Mark Currie proposes his own classification of prolepsis: narratological, structural and rhetorical prolepsis. In the Ukrainian literary criticism prolepsis (anticipation) was the object of study of IhorKachurovski, Lidiya Matsevko-Bekerska, Alisa Menshiy, Ihor Nabytovych. Ganna Maksymenko separates summarized prolepsis, psychologised prolepsis, frame prolepsis. The author of the article concludes that a considerable amount of prolepsis research exists, but the clear and logical classification of prolepsis types in scientific discourse is missing at the moment. Therefore, based on the described theories of prolepsis as a narrative device the following typology is proposed:

- depending on the narrative contents: homodiegetic and heterodiegetic prolepsis;
- depending on the type of the narrator that provides information;
- depending on the implementation of foreknowledge: hypothetical prolepsis, complete prolepsis;
- depending on completeness: the advance notice's prolepsis, summarized prolepsis;
- depending on the channel of the reception, which, according to the author's intention, will be activated during the reader's perception of the text: audio, visual, verbal prolepsis.

The given classification will help to clarify the specifics of the process of the recipient's anticipation of fiction events.

Key words: temporal ordering of work, anachrony, prolepsis, anticipation.